

DOI: 10.7596/taksad.v6i3.915

Citation: Tekin, Z., & Göksal, E. (2017). II. Abdülhamit İstanbul’unda Yabancı Okullara Genel Bakış. Journal of History Culture and Art Research, 6(3), 318-336. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i3.915>

II. Abdülhamit İstanbul’unda Yabancı Okullara Genel Bakış

General Overview of Foreign Schools in Istanbul during Sultan Abdulhamit II

Zeki Tekin¹, Enes Göksal²

Abstract

The presence of foreign schools in Ottoman lands goes back to the classical periods of the Ottoman Empire. Foreign schools, whose presence was not given importance and formed solely for the needs of the foreign people, ultimately took an important and dangerous situation as the Ottoman Empire evolved into various political stages as time passed. During and after the Tanzimat Reforms, after which the power balance changed against the Ottoman Empire, the fact that missionary activities increased in the religious, cultural and educational fields for the non-Muslim people increased the polarizations and started a wave of separatism among the non-Muslim public. Foreseeing the danger Abdulhamit II took urgent and rapid precautions, making progresses in education all over the empire primarily in Istanbul. However, these efforts were not sufficient and the foreign schools established by the missionaries continued dangerous political and social activities both in quality and effect. We wanted to take attention to the consequences of these foreign schools which took an important part in the fate of a nation.

Keywords: Sultan Abdulhamid II, Ottoman Empire, Foreign schools, Missionaries.

¹ Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Turkey. E-mail: zekitekin@karabuk.edu.tr

² Karabük Üniversite’si Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi. E- mail: enesgoksal@hotmail.com

Öz

Yabancı okulların Osmanlı topraklarındaki mevcudiyeti Osmanlı'nın klasik dönemlerine kadar gitmektedir. İlk evrelerinde varlığı pek önemsenmeyen ve tamamen yabancı teba için bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan yabancı okullar, ilerleyen süreçler içerisinde Osmanlı Devleti'nin geldiği siyasal seviyeye bağlı olarak fevkalade önemli ve tehlikeli bir hal almıştı. Güç dengelerinin Osmanlı aleyhine geliştiği Tanzimat ve sonrası dönemlerde gayr-i müslim tebaya dönük dini, kültürel ve eğitim alanlarında misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşması toplumsal kutuplaşmaları artırmış ve gayr-ı müslim topluluklar üzerinde ayrılıkçı rüzgarlar estirmiştir. Tehlikenin büyüklüğünü gören II. Abdülhamit acil ve seri tedbirler almış başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun her yerinde eğitime dönük atılımlar gerçekleştirmiştir. Ancak bu çabalar yeterli olmamış ve misyonerlerin kurmuş oldukları yabancı okullar hem sayısal hem de nitelik ve tesir anlamında tehlikeli siyasal ve toplumsal tesirler icra etmeye devam etmiştir. Bir milletin kaderinde önemli rol oynayan yabancı okulların serencamına toplu bir bakış atarak dikkatleri çekmek istedik.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti, Yabancı okullar, Misyonerler.

GİRİŞ

II. Abdülhamit dönemi başta olmak üzere yabancı ülkelerin vatandaşları genellikle misyoner örgütlerine bağlı olarak çalışmaktaydılar. Elbette ki bu misyonerler Osmanlı tebaasından olan ve yine çeşitli milletlerden oluşan yerli misyonerlerle işbirliği içerisinde faaliyet göstermişlerdir. Her ne kadar yabancı okulların sayısı ve faaliyetlerinin artması II. Abdülhamit dönemine denk gelse de Osmanlı devletinde yabancıların ve özellikle misyoner örgütlerinin yapılanması Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanmaktadır.

II. Abdülhamit döneminde yabancıların dolayısıyla misyonerlerin okullaşma faaliyetlerine değinmeden önce misyon ve misyonerlik kavramlarına değinmekte fayda görüyoruz. Latince missio teriminden gelen misyon sözlük anlamı itibariyle; görev ve yetki, terim anlamı olarak ise; görevli olan kişi anlamına gelmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Katolik tarikatlardan Fransiskenler'in bir kolu olan Cizvitlerce, Hristiyanlığın yerliler arasında yayılması amacıyla Katolik kilisesince görevlendirilen kilise temsilcilerine misyoner tanımlaması yapılmıştır.³

---

³ Şinasi Gündüz, Misyonerlik, Birinci Basım, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 11-12.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettiğinde İstanbul'da Katolik Latinler, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler'in oluşturduğu dört grup mevcut idi. Fatih, İstanbul'daki Katolik Latinlerinin Papa ile bağlarını zayıflatabilmek amacıyla bağımsız kiliseler kurmalarına, dışarıdaki merkezlerini İstanbul'a getirmelerine ve kendi cemaatlerinin işlerine bakacak bir teşkilat kurmalarına izin vermişti. Bu izin sonucu Latinler kendilerine tanınan hakların dışına çıkarak ve bu serbestliklerini kullanarak din adamlarını yetiştirmek amacıyla cemaat içi okullar açmıştı.⁴ İlerleyen süreçte Fatih Sultan Mehmet tarafından Latinlere tanınan haklar Cenevizlilere ve Venediklilere de tanınacaktı.⁵

Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise; 1536 yılında Fransızlara verilen kapitülasyonla Hristiyan kral, padişaha eşit bir taraf muamelesi görmüştür. Sultan III. Murat dönemine denk gelen 1583 yılında ise; Fransız elçisi ve Papa temsilcisinin istekleri üzerine kendi halkı sayılan azınlıkların bir başka devlet tarafından gönderilecek öğretmenler tarafından eğitilmesini kabul ettiğini görmekteyiz.⁶ Bu süreç ilerleyen tarihlerde İngiltere ve Amerika ile benzer anlaşmalarla devam etmiştir. Her ne kadar kapitülasyonlarda doğrudan eğitim kurumu açmakla ilgili bir madde olmasa da⁷ Osmanlı devletinde yabancı okullar faaliyet göstermeye başlamıştır.

1583 yılında yukarıda değindiğimiz üzere Pera'da yaşayan Hristiyanların isteği ve Fransız elçisinin aracılığıyla Papa İstanbul'a Latin çocuklarının eğitimi için Cizvitleri göndermiş ve Cizvitler İstanbul'da Saint Benoît okulu kurmuşlardır. İstanbul'da Katoliklerin örgütlendiği ilkokulu olan Saint Benoît'te Rumca gramer ve matematik gibi dersler okutulmakla beraber, 17. yüzyılın sonuna doğru Fransızca, Türkçe ve Rumca dersler okulun müfredatı içerisine girmiştir. Öğrencilerini ise Latinler, Rumlar ve az sayıda Yahudiler oluşturmuştur. Ayrıca 1587 yılında yine Pera'da Saint Louis okulu açılmıştır. Ayrıca İngilizlerin desteğini alan ve Amerikalılar tarafından örgütlenen Protestanların ilgisi Anadolu'ya yoğunlaşmış, 1811 yılında ise İzmir'de Amerikan Ticaret Odası kurulmuştur. Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions adlı Amerikan misyoner örgütünün temsilcileri olan Pliny Fisk ve Levi Parson's de 1820 yılında İzmir'e gelerek Türkçe, Ermenice, Arapça öğrenmişler ve çeşitli incelemelerde bulunmuşlardır. İlk Amerikan misyoner okulu ise, 1824 yılında Beyrut'da kurulmuştur.⁸

⁴ Tuncer Günay, Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri, Birinci Basım, Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004, s. 168-172.

⁵ Nimet Özbek, Türkiye'deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü, Birinci Basım, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2000, s. 116.

⁶ Uğur Yıldırım, Türkiye'de Misyonerlik, Birinci Basım, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2005, s.24.

⁷ Özbek, ag.e., s. 116.

⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, 1. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 37-39.

Osmanlı devletinde yoğun faaliyet gösteren İngiltere, Fransa ve Amerika'nın misyonerlik faaliyetleri açısından kurumsallaşmalarına değinecek olursak, İngiliz Misyoner Teşkilatı 1698,1792 ve 1805'te günün ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmiş ve 1701 yılında İncil'i Yayma Cemiyeti ile Vaftizci Misyonerler Derneği kurulmuştur. 1823 yılında ise Merkezi Londra'da bulunan, 19. yüzyılda toplam 7 bin şubeye ulaşan ve Doğu'yu tetkik etmek için başkanlığını İngiliz kralının yaptığı Hristiyanlığı Dünyaya Yayma Cemiyeti kurulmuştur. Bunun yanında Fransız oryantalistler 1787 yılında Şarkiyatçılar Cemiyeti'ni kurarak Journal Asiatique dergisini çıkarmaya başlamışlar, Amerikalılar ise 1810 yılında Boston'da Amerikan Misyon Dostları Derneği'ni, 1814 yılında da Vaftizci Misyonerler Birliği'ni kurmuşlardır.⁹

Özellikle 1800'lü yıllarda Avrupa, Rönesans, reform ve sanayi inkılabıyla beraber gelişirken, Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında zayıf kalmasıyla birlikte 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ve 1878 yılında da Protestanların durumunu belirleyen nizamnameler¹⁰ yayınlanmıştır. Bunlara ilaveten yabancı devletlerin kapitülasyonlarda yer alan ibadet ve eğitim serbestiyetini kendilerine göre yorumlamaları, Osmanlı coğrafyasında misyonerlerin sayısının ve faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur.¹¹ Misyonerlerle ilgili bazı gelişim tablolarına göz atacak olursak:

Katolik misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne geliş sıraları aşağıdaki gibidir:¹²

Fransiskan	I. geliş 1220, II. geliş 1653
Dominiken	XIII. asır, XX. asır arasında kesintisiz
Capucin	I. geliş 1551, II. geliş 1598
Cizvit	1583
Saint Francoise	1584
Reformaliter	1630
Lazarist	1783

⁹ Necdet Sevinç, Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Beşinci Basım, İstanbul: Bilge Oğuz Yayıncılık, 2007, s.159-160.

¹⁰ Tuba Arıcı Kozan, Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri, Birinci Basım, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Tanıtım Limited Şirketi, 2010, s. 67-68.

¹¹ Günay, a.g.e., s. 186.

¹² Günay, a.g.e., s. 185; Sevinç, a.g.e., s.159.

Filles de La Charitee	1838
Freres de Ecoles Chretiannes	1842
Notre Dame da Sion	1857
Gürcü rahip ve rahibe	1861
İtalyan Ivrea rahibe	1869
Fransiskan rahibe	1872
Dominiken rahibe	1850-1890
Assomption rahip ve rahibe	1862
Calais'li Fransiskan rahibe	1886
Mariste	1892-1893
Petites Soeurus de Pauvres rahibe	1892
Notre Dame de Lourds rahibe	1896
Salesien	1903

1911 yılında yayınlanan "World Atlas of Christian Mission'da verilen rakamlara göre misyonerlerin eğitim rakamları aşağıdaki gibidir:¹³

Okul Tipi	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Pazar Okulları	28.952	1.412.044
Üniversite ve kolej	86	8.628
Öğretmen yetiştirme	522	12.761
Yüksekokul	1.714	166.447

¹³ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Birinci Basım, Ankara: Ocak Yayınları, 1996, s. 387.

İlkokul	30.185	1.290.357
Hemşire Okulu	98	663
TOPLAM	61.557	2.890.900

Misyonerlere okulları ve kurumları için yapılan bağışlarda önemli bir destek oluşturmuş ve para kaynağı sorunlarını gidermiştir. Misyonerlere ve okullara yapılan bağış ve yardımlar iyi bir teşkilatlanma ve takip ile gerçekleştirilip, bu bağışların başlangıçtaki yatırım ve masraflar için kullanılması öngörülmekle birlikte okulların maddi anlamda temel amaçları, kendilerine yeterli hale gelmeleri ve kendilerini idare edebilmeleridir. Elbette ki bazı zamanlar okulların belli faaliyetleri için de bağış toplanmakta, bağış verenlerin isimleri binalara verilmektedir.¹⁴

Osmanlı devletinin toprakları içerisinde faaliyet gösteren misyonerlerden haberdar olmaması ve onlara karşı tedbirler almamış olması elbette düşünülemezdi. Her ne kadar Sadrazam Şehit Ali Paşa ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa gibi devlet adamları misyonerlerin faaliyetlerini engellemeye yönelik ciddi tedbirler almışlarsa da, misyonerlerin himaye gördükleri devletlerin elçiliklerine sığınmaları sonucunda Osmanlı devletinin almış olduğu karşı tedbirler başarıya ulaşamamıştır.¹⁵

Osmanlı devletinin son döneminde yabancı devletlerin himayesinde bulunan misyonerlerin ağırlıklı olarak çalıştıkları bölgeler ve bağlı bulundukları devletler aşağıdaki gibidir:¹⁶

Balkan ülkelerinde	Rusya
Arap ülkelerinde	İngiltere
Ermenilerin yaşadığı bölgelerde	Amerika
Kuzey Afrika ülkelerinde	Fransa

Yukarıda vermiş olduğumuz tabloda da görüldüğü üzere özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda misyonerliğin artık sadece Hristiyanlığın yayılması gibi masum bir amaca sahip

¹⁴ George E. White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, çev: Cem Tarık Yüksel, Birinci Basım, İstanbul: Enderun Yayınları, 1995, s. 65.

¹⁵ Mustafa Müftüoğlu, Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamit, Birinci Basım, İstanbul: Çile Yayınları, 1985, s. 222-223.

¹⁶ Kozan, a.g.e., s. 70-71.

olmadığını, Batılı devletlerin çıkarlarının odaklandığı bölgelerde faaliyetlerini ağırlıklı olarak yürüttüğünü görmekteyiz.¹⁷

Osmanlı devletinde yabancıların kültür faaliyetlerinin ve etkilerinin derecesini görmemiz açısından aşağıdaki tabloları da eklemekte fayda görüyoruz.

1913 yılı Osmanlı devletinde yayınlanan yabancı dildeki gazete ve dergilerin dağılımı aşağıdaki gibidir:¹⁸

DİL	GAZETE	DERGİ
Fransızca	5	5
Rumca	6	12
Ermenice	6	17
Arapça	-	3
İngilizce	1	-
Almanca	1	-
İbranice	-	4
Farsça	-	1
TOPLAM	19	42

1920 yılı İstanbul'da yayımlanan 32 gazetenin dillere göre dağılımları aşağıdaki gibidir:¹⁹

Ermenice	7
Fransızca	7
Rumca	7

¹⁷ İhsan Süreyya Sırma, Belgelerle II. Abdülhamit Dönemi, Birinci Basım, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, s. 37.

¹⁸ Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Birinci Basım, İstanbul: ANT Yayınları, 1970, s. 108.

¹⁹ Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Birinci Basım, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991, s. 274.

Türkçe	6
Arapça	2
İbranice	2
Bulgarca	1

Misyonerlerin eğitim ve kültür alanında gösterdikleri tüm faaliyetlere karşı II. Abdülhamit'te devletin eğitim sistemini yeniden ele almış ve çeşitli düzenlemelere gitmiştir. II. Abdülhamit döneminde yabancı okulların işleyişlerini ele almadan önce II. Abdülhamit dönemindeki eğitim sistemini ve kurumlarını ayrıca eğitimde yapılan yenilikleri incelemekte fayda görüyoruz.

1876 yılında II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla beraber ilan edilen Kanun-u Esasi'nin 15. ve 16. maddeleriyle, Osmanlı devleti içerisinde yaşayan herkesin özel öğretim hakkı olduğu ve bütün okulların devlet tarafından denetleneceği, inanç konusuna giren eğitim hariç Osmanlı devletinde yaşayan herkesin eğitiminde birlik sağlanacağı²⁰, ilköğretimin zorunlu hale getirileceği, eğitim dilinin Türkçe olacağı kanunlaştırılmış ve modern eğitimin temelleri atılmıştır.²¹ Osmanlı devletindeki öğrencilerin misyoner okullarına yönelmesini önlemek amacıyla eğitim sisteminde de bir takım ıslahatlara girişilmiştir.²² II. Abdülhamit döneminde çok sayıda rüştiye ve idadi açılarak sıbyan mekteplerinin sayıları azaltılmış ve yeni yöntemlerle eğitim yapan ilköğretim okulu düzeyindeki mekteplerinin sayısı artmıştır.²³ 1900 yılında 30 bini aşan ilkokullarla birlikte 1878 yılında 300 olan ortaokul sayısı 695'e çıkmış ve buna ek olarak yeni 109 lise açılmıştır.²⁴ Dolayısıyla II. Abdülhamit'in kendi döneminde açmış olduğu okulların sayısı 15.000'i geçmiştir.²⁵ Aynı zamanda II. Abdülhamit, ülke içerisindeki birliği korumaya ve kendisine bağlı kamu görevlileri yetiştirmeye büyük önem vermiş,²⁶ medreseleri birçok alanda yeni açılan müesseselerle birlikte sistem dışına itmiştir.²⁷ Bu bağlamda, Mülkiye Mektebi'ni 1885 yılında yatılı okula dönüştürerek, müfredatına dini

²⁰ Kemal Gürbüz, Yirmi Birinci Yüzyılın Başında Türk Eğitim Sistemi, Birinci Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 19.

²¹ A. Şevki Duymaz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları", Devr-i Hamid, Birinci Basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, c. 5, s. 171.

²² Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hristiyan Misyonerlerine ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", Devr-i Hamid, Birinci Basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, c. 2, 2011, s. 234.

²³ Gürbüz, a.g.e., s. 19-20.

²⁴ Ömer Faruk Yılmaz, Belgelerle Sultan İkinci Abdülhamid Han, İkinci Basım, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 2000, s. 228.

²⁵ Duymaz, a.g.e., s. 183.

²⁶ Gürbüz, a.g.e., s. 20.

²⁷ Mehmet O. Alkan, "Modernleşme ve Eğitim", II. Abdülhamid, Coşkun Yılmaz, Birinci Basım, İstanbul: ATM LTD. ŞTİ., 2010, s. 303.

ve ahlaki dersler ekletmiş ve dini hassasiyetlere sahip kamu görevlileri yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte ülke düzeyinde de, tüm okullarda müfredatta din derslerinin sayısı artırılmış, Harbiye, Mülkiye ve Halkalı Ziraat Mektebinde Arap, Arnavut ve Kürt çocukları için özel sınıflar açtırılmış, ayrıca bu çocuklar için 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mektebi açılmıştır.²⁸

II. Abdülhamit döneminde, sanayi eğitim okullarında, askeri eğitim sisteminde ve medreselerde düzenlemelere gidilmiş, mesleki eğitim amacıyla sivil idadiler, ziraat, sanayi, ticaret şubeleri olarak ayrılmış ve birçok alanda mesleki okullar açılmıştır. Böylelikle Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi, Lisan Mektebi, Ticaret Mektebi, Ziraat Mektebi, Dilsiz ve Âmâlar Mektebi, Sanayii Nefise Mektebi, Kız Sanayi Mektebi, Darülfünun, Dârümuallimîn ve Dârümuallimât gibi eğitim kurumları kurulmuştur.²⁹ İstanbul'da öğrenci sayısının 4500'ü bulunduğu 28 özel Türk okulu bulunmakla birlikte³⁰ 1873 yılına gelindiğinde müslümanlar için Darüşşafaka adındaki ilk özel okul açılmış ve zamanla bu özel okullar artış göstermiştir. Bununla birlikte 1882 yılında Ticaret Mekteb-i Âlisi, 1883 yılında Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane, 1884 yılında Hendese-i Mülkiye Mektebi gibi bağımsız sivil statüde mesleki eğitim yapan yüksekokullar açılmıştır. 1901 yılında ise daha önce kapanmış olan Darülfünun, Darülfünun-i Şahane ismiyle yeniden açılmıştır.³¹ Yine bu dönemde sadece Galatasaray Sultanisi kurulabilmiştir.³² Bunlara ek olarak 1887 yılında Amerikan Asmaları ve Aşı Uygulama Mektebi, Selanik Ziraat Mektebi, 1890 yılında Halkalı Ziraat Mektebi ve 1891 yılında da Bursa'da açılan ziraat okullarıyla beraber, 1898 yılında Ankara'da Çoban Mektebi ve 1900 yılında da İzmir Seydiköy'de Bağcılık ve Aşı Uygulama Mektebi,³³ 1887 yılında Amelî Ziraat Mektepleri, yine aynı yıl Fenn-i Resim ve Mimarî Mektebi, 1889 yılında Polis Dershanesi ve 1892 yılında Gümrük Memurları mektebi³⁴ gibi okullarda kurulmuştur. Yine Türk özel eğitimini geliştirmek amacıyla 1909 yılında Kadıköy'de kurulan Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti gibi bir takım örgütlerde kurulmuştur.³⁵

II. Abdülhamit, ders kitaplarıyla birlikte ülkede bulunan tüm eserlerin denetimini yapan Maarif Nezareti'nin taşra teşkilatını oluşturmuş,³⁶ askeri okullar haricindeki sivil okulların müfredat programlarına göre hazırlanacak olan ders kitaplarının içerikleri de

²⁸ Gürbüz, a.g.e., s. 19-20.

²⁹ Yılmaz, a.g.e., s. 226.

³⁰ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, On üçüncü Basım, Ankara: Pegem Akademi, 2008, s. 240.

³¹ Gürbüz, a.g.e., s. 21-22.

³² Gürbüz, a.g.e., s. 27.

³³ Ergün, a.g.e., s. 26.

³⁴ Mehmet Tosun, Osmanlı ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı II. Abdülhamid, Birinci Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009, s. 466.

³⁵ Akyüz, a.g.e., s. 277.

³⁶ Gürbüz, a.g.e., s. 20.

ayrıntılı olarak belirtilmiştir.³⁷ Buna ek olarak matbaaların sayısı artırılmış ve çeşitli ilim dallarında yeni eserler basılmış, sözlükler ve ansiklopediler yayınlanmıştır. II. Abdülhamit, Müze-i Hümayûn, Askerî Müze, Yıldız Arşivi ve kütüphanesi, Bâyezîd Kütüphanesi'ni kurdurmuş, şehirlerin fotoğraflarını içeren albüm koleksiyonları hazırlatmıştır.³⁸ Yine II. Abdülhamit döneminde okul tarihçeleri, eğitim istatistikleri ve eğitim salnameleri gibi çalışmalarda yapılmıştır.³⁹ Çoğu 1880-1900 yılları arasında eğitime başlayan, vilayetler ve sancak merkezlerinde açılan bu kurumlar arasında en önemlisi bugün ki eğitim kurumlarına benzeyen, idadiler içerisinde toplu eğitim yapılan ve bunun için içerisinde sıra, kara tahta, harita vb. ders araç-gereçlerine uygun boyutlarda bulunan derslikler içeren okullardır.⁴⁰ 1892-1893 yılları arasına gelindiğinde ise çoğu ilköğretim seviyesinde olan, eski usûl ile eğitim veren okul sayısı 18.938 iken yeni usul ile eğitim veren okul sayısı 3.057'dir.⁴¹

II. Abdülhamit döneminde kızların eğitimine de önem verilmiştir. 1904 yılı itibariyle İstanbul'da, Daru'l-Mu'allimât, Yatılı Kız Sanayi Mektebi, Gündüzlü Kız Sanayi Mektebi, Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, Kız Rüştîye Mektebi, Beşiktaş Kız Rüştîyesi, Fındıklı Kız Rüştîyesi, Üsküdar Kız Rüştîyesi, Sultan Ahmed Kız Rüştîye Mektebi, Eyyüb Kız Rüştîye Mektebi, Molla Gürani Kız Rüştîye Mektebi, Fatih Kız Rüştîye Mektebi, Küçük Mustafa Paşa Kız Rüştîye Mektebi, Hamidiyye Kız Mektebi, Kadıköy Hamidiyye Kız Rüştîye Mektebi⁴² bulunmakla beraber, 1905-1906 yılları arasında Osmanlı topraklarında, 77 kız rüştîyesi, 1 kız öğretmen okulu, 307 kız ibtidai mektebi bulunmaktadır.⁴³ II. Abdülhamit döneminin sonlarında ise kız ibtidai mekteplerinin sayısı 349'a çıkmıştır.⁴⁴

II. Abdülhamit devrinde kurulan yüksek okullar aşağıdaki gibidir:⁴⁵

Mekteb-i Mülkiyye
Mekteb-i Hukuk
Darü'l-Fünun

³⁷ Alkan, a.g.e., s. 307,311

³⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 227,234.

³⁹ Alkan, a.g.e., s. 303.

⁴⁰ Duymaz, a.g.e., s. 175,183.

⁴¹ İskender Oymak, Metot ve Çalışma Alanları Açısından Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Birinci Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010, s. 255.

⁴² Sırma, a.g.e., s. 67-70.

⁴³ Alkan, a.g.e., s. 313.

⁴⁴ Alkan, a.g.e., s. 314.

⁴⁵ Levon Panos Dabağyan, Sultan Abdülhamid ve Ermeniler, Birinci Basım, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, s. 24-25.

Sanayi-i Nefise
Darü'l- Muallimin-i Aliye
Hendese-i Mülkiyye
Maliye Mektebi
Ticaret Mektebi
Halkalı Ziraat Mektebi Alisi
Ticaret-i Bahriyye
Darü'l- Muallimat
Dilsiz ve A'ma Mektepleri

II. Abdülhamit döneminde okulların gelişim tablosu ortalama olarak aşağıdaki gibidir:⁴⁶

	1877	1893	1907
İdadi	9	55	88
Rüşdiye	400	413	458
Öğretmen Okulu	4	16	30

İbtidai ve Rüşdiye seviyesinde eğitim veren özel müslüman okulların sayısı ise aşağıdaki gibidir:⁴⁷

1883	1888	1893	1903
6	17	20	28

⁴⁶ Alkan, a.g.e., s. 313.

⁴⁷ Alkan, a.g.e., s. 314.

Sultan II. Abdülhamit dönemine ait eğitim sistemi ve yeniliklerinden söz ettikten sonra yabancı okulların eğitim yapısı ve faaliyetlerine değinirsek, okulları açan ve yöneten misyoner teşkilatları okulların faaliyetlerini kendileri organize etmiş ve okul yöneticilerini kendileri atamışlardır. Okullarda danışman olarak faydalandıkları yerli halk ise ancak misyonerlerin istedikleri niteliklere kavuşmaları durumunda okul yönetiminde görevlendirilmiştir.⁴⁸ Türkler gibi Araplarında çok fazla ilgi göstermediği yabancı okullara devam eden müslüman öğrenciler, prens, paşa, banka müdürü, komisyoncu, tıp doktoru, hukukçu, irat sahibi gibi genellikle okumuş ve yüksek mevkili ailelerin çocukları olmuşlardır.⁴⁹

Osmanlı devletinde Amerika, Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya, Almanya, Rusya, Bulgaristan ve İran tarafından yabancı okullar açılmıştır.⁵⁰ Yabancı okullar Osmanlı devleti içerisinde batılı anlamda okulların açılmasının zeminini hazırlamıştır.⁵¹ Bu okulların toplumda yabancı dil bilenlerin sayısını artırması ve kızların eğitime katkı sağlamaları gibi olumlu gösterilebilecek faaliyetleri olsa da⁵² azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde,⁵³ Hristiyanların bağımsızlık fikirlerini desteklemesiyle Osmanlı devletinin parçalanmasını hızlandırmıştır.⁵⁴ Zamanla Türklerin de yabancı okullara ilgisi artarak çocuklarını bu okullara göndermeye özen göstermişlerdi.⁵⁵ Bu okullar-misyonerlerce kurulup yönetildiği için- mensup olduğu devletin dilini ve dinini öğretmeleri sebebiyle çeşitli yönlerden Müslüman öğrenciler üzerinde kültürel etkilenmeler meydana getirmiştir. ⁵⁶ Özellikle Tanzimat döneminde öğrencilerin bir kısmının Batı hayranı olarak yetişmesine sebep olmuştur.⁵⁷

Osmanlı devletinde faaliyet gösteren yabancı okulların sayılarına değinecek olursak, bu okulların sayılarında ruhsatsız okulların değerlendirmeye alınıp alınmaması,

---

⁴⁸ Bayram Küçüköğlu, Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri(Dünü Bugünü ve Yarını), Birinci Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, s. 100.

⁴⁹ Sezen Kılıç, Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları(1852'den 1945'e kadar), Birinci Basım, Ankara: Divan Yayıncılık LTD ŞTİ, ty, s. 73, 78.

⁵⁰ Küçüköğlu, a.g.e., s. 98.

⁵¹ Kılıç, a.g.e., s. 76; Güven, a.g.e., s. 177.

⁵² Akyüz, a.g.e., s. 247.

⁵³ Tosun, a.g.e., s. 6.

⁵⁴ Kılıç, a.g.e., s. 76.

⁵⁵ İsmail Güven, Türk Eğitim Tarihi, Birinci Basım, Ankara: Naturel Yayıncılık, 2010, s. 175.

⁵⁶ Küçüköğlu, a.g.e., s. 107.

⁵⁷ Akyüz, a.g.e., s. 375.

okulların sayılarıyla ilgili yeterli kaynakların olmayışı⁵⁸ gibi nedenlerle çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Yabancı okulların yıllara göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

	1870-1890: ⁵⁹	1897: ⁶⁰	I.Dünya Savaşı Öncesi ⁶¹
Fransa	72	127	530
İngiltere	83	60	126
Amerika	465	131	273
Avusturya	7	11	-
Almanya	7	22	23
İtalya	24	22	67
Rusya	44	7	105
İran	2	2	-
Yunan	3	-	-
Sırbistan	-	1	-
TOPLAM	707	383	1124

⁵⁸ Sevinç, a.g.e., s. 166.

⁵⁹ Sevinç, a.g.e., s. 164; Gülbadi Alan, Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı(1820-1914), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dan: Prof. Abdülkadir Yuvalı, Kayseri, 1997, s. 169-170; M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 171; Gürbüz, a.g.e., s. 23.

⁶⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev: Mehmet Harmancı, Birinci Basım, İstanbul: E Yayınlar A.Ş., c. 2., 1983, s. 33; Sevinç, a.g.e., s. 165.

⁶¹ Ergün, a.g.e., s. 55, Sevinç, a.g.e., s. 170.

1897 yılına ait bu istatistikte toplam okul sayısı 383 olmakla beraber Zühdü Paşa tarafından 1894 yılında hazırlanan raporda sayı yukarıda belirttiğimiz sebeplerden ötürü 413'tür.⁶²

Birinci dünya savaşındaki duruma dair verdiğimiz istatistiğin yanında çeşitli kaynaklarda bu sayı değişmektedir. Örneğin Hak Gazetesinde yayınlanan bir yazısında Ahmet Ağaoğlu toplam yabancı okul sayısını 1506 olarak vermiş, yine Necdet Sevinç'in eserinde zikrettiği üzere başka kaynaklarda bu sayı 4600 ve 4.024 olarak zikredilmiştir.⁶³ Yine İsmail Güven de eserinde birinci dünya savaşı öncesine ait Osmanlı devleti topraklarında 500 Fransız okulu, 675 Amerikan okulu ve 178 İngiliz olmak üzere sadece bu üç devletin kurmuş olduğu tespit edilen okul sayısını toplamda 1353 olarak zikretmiştir.⁶⁴

1893 yılında yabancı okul sayısı İstanbul'da 57 olmak üzere⁶⁵ 1905 yılında İstanbul'da 6 İngiliz, 46 Fransız, 4 Amerikan, 4 Alman, 4 İtalyan, 3 Avusturya, 1 İran, 3 Rus okulu olmak üzere toplam 71 yabancı okul bulunmaktadır.⁶⁶

Yabancı okullar eğitim programlarında mensubu oldukları devletin okullarının programlarını ve ders kitaplarını kabul etmiş olmakla beraber, Türklük aleyhindeki yazılar da Türk tebaasından olan öğrencilere okutulmuş ve öğretilmiştir. Konuyla ilgili olarak İstanbul Alman Lisesi müdürü Dr. Richard Pröyzer Tanzimat sonrasının yabancı okulları hakkında, birçoğunun misafir oldukları ülkeye hizmet etmeye önem vermediklerini ve Türkçenin ihmal edilerek öğrencilerin ilgilerinin okulların mensup oldukları devlete yöneltildiğini, bazı okullarda çocukların dini merasimlere götürüldüğünü ve bazen öğrencilerin suçlarını affettirmek için hacın dahi öptürüldüğünü ifade etmiştir.⁶⁷ Yabancı okullarda sıkı bir Hristiyanlık eğitimi ve telkini yapılmış, okulların mensup olduğu devletlerin dini ve milli günleri kutlanmış ve öğrencilerde bu kutlamalara iştirak ettirilmiştir. Kendi dilleriyle eğitim veren okullarda Türkçe seçmeli dersler arasında yer alan ikinci derece ders olarak okutulmuştur. Örneğin 1583 yılında açılan Saint Benoit Lisesi Türkçe dersine 1683 yılından itibaren müfredatında yer vermiştir.⁶⁸

Yabancı okulların son dönem Osmanlı devlet yönetimine etkisini görmek için Osmanlı devletinin kurumlarındaki milletlere bakmakta fayda görüyoruz. 1877 yılında Osmanlı meclisinde bulunan toplam 115 milletvekilinin 69'u Müslüman iken geriye kalan 46'sı Rum,

---

⁶² Sevinç, a.g.e., s. 166.

⁶³ Sevinç, a.g.e., s. 170-171.

⁶⁴ Güven, a.g.e., s. 174.

⁶⁵ Gürbüz, a.g.e., s. 23.

⁶⁶ Kılıç, a.g.e., s. 69.

⁶⁷ Necdet Sevinç, Ajan Okulları, Üçüncü Basım, İstanbul: Oymak Yayınları, 1989, s. 73-75.

⁶⁸ Tozlu, a.g.e., s. 282-283, 291-292.

Ermeni ve Yahudilerden meydana gelmektedir. 1908 yılında Meclis-i Mebusan'da ise görev alan 270 milletvekilinin milliyetleri aşağıdaki gibidir:

MİLLİYET	SAYI
Türk	142
Arap	60
Arnavut	25
Rum	23
Ermeni	12
Yahudi	5
Bulgar	4
Sırp	3
Romen	1

Yukarıdaki vermiş olduğumuz bilgilerle beraber, 1844 yılında Osmanlı devletinde Hariciye Nezaretinde görev yapan müslümanların oranı %71 iken 1897 yılında müslümanların oranı %55'tir. Bu oranlarla beraber 1912 yılındaki İstanbul'da bankerlik faaliyetinde bulunan 40 özel kurumun 12'si Rum, 12'si Ermeni ve 16'sı Yahudi olmak üzere tamamı azınlıklara aittir. Osmanlı maden yataklarının işletmesinin büyük bir kısmı da azınlıklara ait olmakla beraber 19. yüzyılda İstanbul tahvil ve hisse senetleri borsası ve kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, mimarlık, kumaş ticareti, halı toptancılığı ve makine sanayi gibi alanlarda da azınlıklar hakim konumda bulunmaktadır.⁶⁹

Osmanlı devletinde kuruluş amacı itibariyle doğrudan doğruya yabancı okulları denetim altına alma amacı gütmemekle beraber Osmanlı devletinde ki eğitim işlerinden sorumlu olan ve tüm eğitim-öğretim kurumlarının yeniden sınıflandırılmasını ve oluşturulmasını bir düzene oturtan ve ülkenin eğitimle ilgili meselelerini müzakere ederek gereken reformları yapma amacı taşıyan eğitim alanında düzeleme niteliğindeki ilk kurum 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumidir.⁷⁰ 1868 yılında ise kiliselerin, kilise

⁶⁹ Küçüköğlu, a.g.e., s. 136-138.

⁷⁰ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 149.

okullarının, azınlık ve yabancı okulların, Hıristiyan hastanelerinin, gayr-i müslimlerin cemaat dernek ve yardım kurumlarının gümrükten geçen sandıklarının denetlenmesi amacıyla Gümrük Nizamnamesi yayınlanmıştır.⁷¹

Osmanlı devletinde yabancı okullara yönelik ilk yasal denetim 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile getirilmiştir. Nizamname ağırlıklı olarak Osmanlı devletinin eğitim sorunlarına çözümler aramakla beraber, özel okulların tanımını yaparak, okulların ruhsatsız olarak faaliyetlerine devam etmesinin mümkün olmaması ve ruhsat alınması şartı aranmasının gereğini belirtmektedir.⁷² Dolayısıyla Nizamname yabancılarca açılan okulları özel okul statüsünde değerlendirmekte⁷³ ve okul açılabilmesi için karar makamı taşrada Maarif idaresi ile vali, İstanbul'da Maarif Nezaretidir.⁷⁴ Nizamnameyle birlikte ayrıca özel okulları müslüman ve gayr-i müslimlerin yanında yabancı kişilerce açılabileceği hükmü de getirilmiştir.⁷⁵ Bununla beraber Nizamnameyle yabancı okullarda görev yapacak öğretmenlerin Maarif Nezaretince veya bulundukları yerlerdeki mahalli Maarif idareleri tarafından verilen tasdikli diplomalarının olmasının, okulun ders cetvellerinin ve okutulacak ders kitaplarının yine Maarif Nezaretince veya bulundukları mahalli Maarif idarelerince onaylanmasının, okullarda genel adaba, terbiyeye ve ahlak kurallarına uyularak Osmanlı devletinin takip ettiği politikaya aykırı eğitim yapılmamasının düzenlemeleri getirilmiştir.⁷⁶ Ayrıca bu nizamnameyle müslümanlarla gayr-i müslim çocuklarının bir arada eğitim görmesi de öngörülmüştür.⁷⁷ Ruhsat için müracaat tarihinden itibaren 6 ay içerisinde Osmanlı makamlarınca cevap verilmemesi durumunda okul izne bağlı olmadan açılabilmektedir.⁷⁸ Okulların iki kısma ayrıldığı nizamnameye göre devlet kendi okullarının bütün sorumluluğunu üstlenirken,⁷⁹ özel okulların tesis, yönetim ve finansmanlarının kuruculara ait olduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Yabancı okullarda öğrenim gören öğrencilerin çeşitli nedenlerle dövülmesi veya onlara yakışsız sözler söylenmesi yasaklanmış, bu yasağı çiğneyenlerin özel talimata göre cezalandırılmalarının gerektiği⁸¹ ve müfettişlerin bu okulları düzenli olarak denetleyeceği belirtilmiştir.⁸²

---

⁷¹ Günay, a.g.e., s. 191.

⁷² Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 153-155.

⁷³ Kılıç, a.g.e., s. 65.

⁷⁴ Özbek, a.g.e., s. 128.

⁷⁵ Yıldız, a.g.e., s. 98.

⁷⁶ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, Akyüz, a.g.e., s. 173., Süleyman Büyükkarcı, İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi, Birinci Basım, Konya: Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A. Ş., 1995, s. 73.

⁷⁷ Güven, a.g.e., s. 175.

⁷⁸ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 160.

⁷⁹ Özbek, a.g.e., s. 127.

⁸⁰ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 157,160.

⁸¹ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 156., Akyüz, a.g.e., s. 173.

⁸² İbrahim Erkek, Batı'nın Öncü Gücü Misyonerler, Birinci Basım, Ankara: Öncü Kitap, 2013, s. 155.

23 Aralık 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi ile gayr-i müslimleri de Osmanlı kimliği içerisinde tutmak isteyen Osmanlı devleti,⁸³ kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşına özel öğretim yapabilme serbestliği getirmiş ve din eğitimi dışındaki eğitimin müşterek programlar ve metotlarla yapılması hükmünü koymuştur.⁸⁴

6 Mayıs 1886 yılında, yabancı ve azınlık okullarını sürekli olarak teftiş etmek, okulların programları dışına çıkmalarını ve ruhsatsız olarak açılmalarını engellemek, yeni baştan açılacak olan okulların formalite işlemlerini yerine getirmek, ruhsatsız okulları ruhsata bağlamak, İstanbul dışarısında bulunan azınlık ve yabancı okullar hakkında vilayetten ve maarif müdürlüklerinden sorulacak sorulara cevap vermek ve okulların teftişleri sırasında görülen yolsuzluklara dair genel imtihanlarda bulunmak üzere okullara mümeyyiz olmak amacıyla Maarif Nezaretine bağlı müstakil bir daire olarak kurulan Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştur.⁸⁵ Yine 1891 yılında Zühtü Paşa ve Mihran Boyacıyan, 1893 yılında yine Zühdü Paşa ve 1898 yılında Şakir Paşa tarafından yabancı okulların durumları ve faaliyetleriyle ilgili raporlar hazırlanmıştır.⁸⁶

Sonuç olarak II. Abdülhamit döneminde yetişen nesil Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olmuş ancak; devlet okulları, millet okulları ve yabancı okullar olmak üzere 3 farklı kaynaktan beslenen okullar öğrencilere farklı düşünme yolları vermiştir.⁸⁷ Her ne kadar bu sorun II. Abdülhamit dönemine ait eğitimin ve birlik içerisinde bir toplum oluşturulmasının önünde duran bir engel de olsa, Avni Özgürel, Modern eğitim konusunda bugün en sert muhaliflerinin dahi II. Abdülhamit'in hakkını teslim etmekten kaçınmadıklarını ve bugün Türkiye'de bulunan göz bebeği niteliğinde ki eğitim kurumlarının neredeyse tamamının II. Abdülhamit döneminde kurulduğunu söylemiştir.⁸⁸ Ancak II. Abdülhamit'in uyguladığı ilerlemeci ve bilimsel eğitim programı kendisine muhalif bir guruhun oluşmasına sebep olmuş; her ne kadar eğitim sisteminde dini konulara ağırlık verildiyse de kendisini tahttan indiren, yine bu okullardan yetişenler olmuştur.⁸⁹

---

⁸³ Kılıç, a.g.e., s. 67.

⁸⁴ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 168.

⁸⁵ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 168-169.

⁸⁶ Alan, Amerikan Misyoner Okulları, s. 170.

⁸⁷ Shaw, a.g.e., s. 305.

⁸⁸ Tosun, a.g.e., s. 54.

⁸⁹ Alkan, a.g.e., s. 317

Kaynakça / References

Akyüz, Yahya (2008). *Türk Eğitim Tarihi, On üçüncü Basım*, Ankara: Pegem Akademi.

Alan, Gülbadi (1997). *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı(1820-1914)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dan: Prof. Abdülkadir Yuvalı, Kayseri.

Alan, Gülbadi (2011). “Sultan II. Abdülhamit’in Hristiyan Misyonerlerlerine ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar”, *Devr-i Hamid*, Birinci Basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, c. 2.

Alkan, Mehmet O. (2010). “Modernleşme ve Eğitim”, *II. Abdülhamit*, Coşkun Yılmaz, Birinci Basım, İstanbul: ATM LTD. ŞTİ.

Büyükkarcı, Süleyman (1995). *İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi*, Birinci Basım, Konya: Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş.

Çavdar, Tevfik (1970). *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Birinci Basım, İstanbul: ANT Yayınları.

Dabağyan, Levon Panos (2001). *Sultan Abdülhamit ve Ermeniler*, Birinci Basım, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Duymaz, A. Şevki (2011) “II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Yapıları”, *Devr-i Hamid*, Birinci Basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Ergün, Mustafa (1996). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914)*, Birinci Basım, Ankara: Ocak Yayınları.

Erkek, İbrahim (2013). *Batı'nın Öncü Gücü Misyonerler*, Birinci Basım, Ankara: Öncü Kitap, 2013.

Günay, Tuncer (2004). *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Birinci Basım, Ankara: Ankara Ticaret Odası.

Gündüz, Şinasi (2005). *Misyonerlik*, Birinci Basım, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.

Gürbüz, Kemal (2008). *Yirmi Birinci Yüzyılın Başında Türk Eğitim Sistemi*, Birinci Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Güven, İsmail (2010). *Türk Eğitim Tarihi*, Birinci Basım, Ankara: Naturel Yayıncılık.

Kılıç, Sezen (t.y.). *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e kadar)*, Birinci Basım, Ankara: Divan Yayıncılık L.T.D. Ş.T.İ.

Kozan, Tuba Arıcı (2010). *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*, Birinci Basım, İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Tanıtım Limited Şirketi.

Küçükoğlu, Bayram (2003). *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü Bugünü ve Yarını)*, Birinci Basım, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

Müftüoğlu, Mustafa (1985). *Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamit*, Birinci Basım, İstanbul: Çile Yayınları.

Oymak, İskender (2010). *Metot ve Çalışma Alanları Açısından Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri*, Birinci Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.

Özbek, Nimet, *Türkiye'deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü*, Birinci Basım, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Tekeli, İlhan & İlkin, Selim (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Birinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Shaw, Stanford J. & Shaw, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev: Mehmet Harmancı, Birinci Basım, İstanbul: E Yayınlar A.Ş., c. 2.

Sırma, İhsan Süreyya (2000). *Belgelerle II. Abdülhamit Dönemi*, Birinci Basım, İstanbul: Beyan Yayınları.

Sevinç, Necdet (1989). *Ajan Okulları*, Üçüncü Basım, İstanbul: Oymak Yayınları.

Sevinç, Necdet (2007). *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Beşinci Basım, İstanbul: Bilgeoğuz Yayıncılık.

Tosun, Mehmet (2009). *Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı II. Abdülhamit*, Birinci Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Tozlu, Necmettin (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Birinci Basım, Ankara: Akçağ Yayınları.

Vahapoğlu, M. Hidayet (1997). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Birinci Basım, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

White, George E. (1995). *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tarık Yüksel, Birinci Basım, İstanbul: Enderun Yayınları

Yıldırım, Uğur (2005). *Türkiye'de Misyonerlik*, Birinci Basım, İstanbul, Otopsi Yayınları.

Yılmaz, Ömer Faruk (2000). *Belgelerle Sultan İkinci Abdülhamit Han*, İkinci Basım, İstanbul: Osmanlı Yayınevi.